

Otto Urban

Je očividné, že změna způsobu výroby v období kapitalistické industrializace 19. století musela nutně znamenat také změnu vztahu k přírodě a jejím zdrojům. Historicky nebyvalým způsobem se člověk nově začínal emancipovat z převažující přírodní závislosti, zasahoval do přírodních procesů a dějů a vytvářel "umělý svět" ke svému obrazu a užitku. Svoboda tvořivé vynálezecké činnosti ve smyslu ducha promyslnosti otevírala obrovské možnosti a netušené perspektivy, které se také v praktické činnosti začaly evidentním způsobem krok za krokem realizovat.

Proces promyšleného přetváření přírodního světa ve svět lidský byl a je značně mnohostranný a pochopitelně také vnitřně rozporný. Aniž bychom chtěli celistvé působení člověka na přírodu a přírody na člověka nepřiměřeně rozkládat a vytvářet umělé konstrukce, pokládáme přece jen za užitečné rozlišit alespoň tři z možných hledisek, a to hledisko ekologické, sociálně ekonomické a estetické.

Bylo by naivní tvrdit, že industrializace 19. století neměla bezprostřední ekologické důsledky; přesto však neznamenal devastaci větších přírodních celků a takovou změnu geofyzikálního prostředí a klimatických podmínek, aby to vyvolávalo podstatnější zneklidnění. V jistém smyslu bychom mohli dokonce hovořit o jakési svérázné ekologické rovnováze, když na jedné straně nesporně nepříznivé skutečnosti byly současně anebo vzápětí na druhé straně kompenzovány nepochybně příznivými faktory.

Je nespornou skutečností, že během 19. století se v důsledku industriálních změn v oblasti péče o zdraví člověka v průměru podstatně zlepšily obecné zdravotní podmínky. Ještě ani zdaleka ne doceněné vskutku revoluční přeměny v oblasti medicíny a zdravotní vědy vytvářely stav, kdy se v nejkřiklavějším světle ukázala přirozená přírodní vázanost člověka. Pod tímto zorným úhlem by bylo historickým klamem přeceňovat a idealizovat

vat "zdraví" tzv. přirozeného prostředí předindustriálních staletí. Nemělo by smysl dělat si iluze o tom, že lidé měli k dispozici vždy průzračně čistou a zdravotně nezávadnou vodu, podléhat staromilným vizím o úpravnosti českých vesnic a městeček, jejichž obyvatelé nedělali začasť přílišný rozdíl mezi animálním a humánním. Pro předindustriálního člověka ostatně nebyla matka příroda nikdy fetišem, neboť velice dobře věděl a cítil, že jak dokáže být štědrá a laskavá, tak umí být krutá a nemilosrdná. Rovnice: přírodní, přirozené = zdravé, opravdové atd. má jistě své opodstatnění, ale značně relativní. Nelze přehlédnout, že industriální změny v nejširším slova smyslu v 19. století z tohoto hlediska určitým způsobem zlepšovaly ekologickou bilanci, napomáhaly odstraňovat "vady" přírodního prostředí. Civilizovaný, či lépe řečeno dále se civilizující člověk si vytvářel nové předpoklady pro to, aby postupně realizoval svou specificky lidskou přirozenost jako kultivované bytosti, která sice nestojí a nemůže stát mimo přírodu, ale v jejím rámci představuje jedinečnou součást. V souvislosti s tím je užitečné také brát v úvahu okolnost, že všechny zásahy do přírodní skutečnosti nebyly v 19. století chápány jako "boj proti přírodě", nýbrž jako realistické, pozitivistické, naturalistické domýšlení a dotváření přírody, jako specificky lidský vklad do velkého díla přírody.

Vedle podstatného zlepšování životních podmínek v důsledku revoluce v oblasti péče o zdraví člověka je třeba současně brát v úvahu skutečnost, že industrializace 19. století nepřekročila ještě jak z hlediska technického, technologického, tak z hlediska objemů a rozmanitosti výroby určité kritické hranice. Přes neustále rostoucí objemy těžby paliv a výrobu energie, nespoutanou exploataci přírody a jejích zdánlivě nevyčerpatelných zdrojů, zůstávalo 19. století daleko za možnostmi, jež v plné míře naplňuje teprve století dvacáté. Uveďme pro srovnání alespoň několik konkrétních údajů z odvětví, která dnes patří z ekologického hlediska k nejexponovanějším. Na území Československa se bezprostředně před první světovou válkou v době počátků elektrifikace vyrábělo přibližně 138000 kW elektrické energie ročně. Toto množství se dnes vyrobí za méně než jeden den a již na počátku 70. let našeho století se

znásobilo asi 372krát. Podobně bylo v roce 1911 evidováno v Českých zemích 2067 automobilů a necelé tři tisíce motocyklů. Jeden automobil připadal tehdy v průměru na 4909 obyvatel anebo na plochu asi 36 km². A konečně do třetice ještě jeden dostatečně výmluvný údaj: v roce 1891 byly na území Československa tři cementárny, které dohromady vyrobily 56000 t cementu, již v roce 1929 se vyrábělo zhruba 30krát více; v roce 1972 bylo v Československu vyrobeno 8045000 tun, tj. 143krát více než na konci 19. století.

Přes lokální výjimky až do počátku 20. století nedocházelo k takovému znečištění ovzduší, aby to vyvolávalo bezprostřední znepokojení. Zásadní a varující změny nesignalizoval dosud ve větší míře ani vztah k půdě a vodě. Po celé 19. století podstatněji neubývalo půdy ani lesů, a přestože se již užívala moderní hnojiva, chemické postřiky atd., radikálněji se nezměnil ani způsob její kultivace. Situace se podstatně změnila v prvních třech čtvrtinách 20. století v důsledku značného úbytku orné půdy a zčásti i lesů, ale především sice podstatně výnosnějším, ale také agresivnějším způsobem obhospodařování.

S přihlédnutím k uvedeným skutečnostem pak ani nepřekvapuje, že se během celého 19. století nesetkáváme se soustavnější kritikou, která by reflektovala možnou druhou stránku mince a poukazovala na negativní důsledky neuvážené a volné exploatace přírody. Princip technické a ekonomické nezbytnosti a výhodnosti byl v podmínkách kapitalistického výrobního způsobu výlučným měřítkem všech uskutečňovaných zásahů. Liberálně pojatý princip tvořivé činnosti a podnikání se bránil jakémukoli reglementu a nesmlouvavě nárokoval naprosto svobodný přístup k přírodnímu prostředí. Tak jak se rakouské zákonodárství jen velice obtížně propracovávalo alespoň k elementárnímu sociálnímu zákonodárství, tak pojem ochrany životního prostředí neznalo vůbec. S ochranářskými tendencemi na soukromé bázi se setkáváme poměrně brzy, když již v roce 1855 byl v Praze založen spolek na ochranu zvířat, napodobený postupně v dalších městech. Ohrožení fauny - zatím ne flory - vedlo v 70. letech 19. století dokonce český zemský sněm k tomu, že přijal několik zákonů na ochranu ptactva. Tato opatření měla

ovšem jen dílčí charakter a skutečně komplexní ochranu přírody jen velice vzdáleně předjímal.

Určitý přelom představovalo rozhraní 19. a 20. století, kdy došlo k podstatné aktivizaci hnutí na ochranu historických památek. V úzké návaznosti se postupně rozvíjelo hnutí na ochranu přírodních památek, motivované spíše podobně jako v případě historických památek sociologicky a esteticky. Chráněny měly být jedinečné přírodní útvary mimořádné geologické či estetické hodnoty, nikoli příroda jako celek.

Mnohem bezprostředněji a citelněji se promítaly industriální změny 19. století z hlediska sociálně ekonomického. Změnila se "přirozenost" sociálního rozvrstvení pozdně feudální společnosti a na základě nových společenských vztahů a vazeb se vytvářela nová sociální struktura. Lámala se "přirozeně" pocítovaná historická zkušenost a skutečnost a vytvářely se nové - domněle opravdové - mezilidské vztahy. Neodmyslitelnou součástí nových mezilidských vztahů pak byl také nový vztah k přírodní skutečnosti. Příroda se stala eldorádem tvořivé lidské činnosti, nebylo zdánlivě ničeho na této zemi, co nemohlo být využito, kultivováno, přetvářeno a samozřejmě také - prodáno. Celá příroda se stala potenciálním zbožím a v podmínkách kapitalistického výrobního způsobu předmětem neomezeného kořistnictví. Co bylo z hlediska podnikatelské činnosti technicky možné a ekonomicky účelné a výhodné, to se bez zvláštních ohledů a rozpaků realizovalo. Člověk začal třídít prvky a látky, slučoval je či rozlučoval, zapaloval kamení a tekuté látky a zcela střízlivě nepateticky prováděl kouzla, jež uváděla středověké myšlení do vytržení. Nepochybně by stálo za to někdy podniknout obsáhlejší rozbor toho, do jaké míry moderní industriální poznání totálně změnilo teoretické i praktické představy o látkové podstatě a skladbě tohoto světa a přírodě jako jedné veliké dílně.

Pragmaticky realistickým a mnohdy necitlivým zásahem člověk postupně zaháněl "panenskou" přírodu do rezervací a vytvářel zcela novou krajinnou kulisu. Změnou časových a prostorových představ a souvislostí přestávala být příroda omezena na bezprostředně vnímané okolí. Ale čím více se člověk ohlížel a čím dále dohlédl, tím více a častěji nacházel "novou" přírodu

ve více méně kultivované podobě. Konec konců nic nedokumentuje lépe novou umělou přírodu než moderní velkoměsto, jeden z nejcharakterističtějších výsledků moderní industrializace.

Nelze v těchto souvislostech probírat zevrubněji jednotlivé oblasti mnohostranných zásahů do přírody, a proto se omezíme pouze na zjištění některých nejzávažnějších skutečností. Především se v důsledku industrializace podstatně změnil způsob a rozsah exploatace přírodního bohatství, známé látky a suroviny se těžily v mnohem větším rozsahu a racionalizovanějšími metodami, k tomu pak navíc se nově těžily dříve "bezocenné" suroviny. Těžba prakticky nereprodukovatelných anorganických surovin stejně jako těžba racionálně reprodukovatelných surovin organických podstatně měnila celkovou strukturu složení přírodního prostředí a koneckonců také již prostý vzhled krajiny. Tím na jedné straně člověk trvale anebo periodicky přírodě odnímal, na druhé straně ale vytvářel "přírodu novou", když z nalámaného kamene a dobyté zeminy stavěl silnice, domy a města a tím vytvářel nové krajinné kompozice a společenskopřírodní útvary, které v mnoha případech dnes už ani jako nepříznivé anebo rušivé nepociťujeme.

Proces tvořivého "odnímání" a "přidávání" k přírodě probíhal samozřejmě značně diferencovaně s ohledem na celkově nerovnoměrný vývoj kapitalistické ekonomiky. Jinak probíhal v ekonomicky exponovaných průmyslových oblastech a krajích s výnosnou intenzivní zemědělskou výrobou, jinak se dotýkal tzv. zaostávajících regionů s přetrvávající lidskou bídou, ale také relativně malebnou krajinou. Ta se pak stále častěji stávala oázou úniku před "umělým" světem velkoměsta či průmyslové aglomerace.

Kořistnický vztah k přírodě, podřízený vždy a především sociálně ekonomickým potřebám, měl rozhodující význam, posuzujeme-li konečně důsledky industrializace 19. století z hlediska estetického. Je dobře známo, že tak jako příroda není zdaleka vždy zdravá, tak také není malebná a krásná. To samozřejmě neznamená, že ji má člověk ještě více znetvořit a zpitvořit. Samozřejmě, nemělo by smysl popírat dobově opodstatněný a pozitivní význam masové, unifikované produkce, která znamenala a znamená zevšeobecnění a standartizaci základních a nezbyt-

ných životních potřeb každého člověka. V době akutní nouze o potravu, přístřeší a oděv hrají jistě zcela elementární potřeby prostého přežití zcela neoddiskutovatelně dominantní roli. Ale tam je právě jedno z největších úskalí a jeden z největších rozporů revolučních změn 19. století.

Snad není příliš přehnané tvrzení, že industriální změny 19. století znamenaly jeden z nejméně citlivých a esteticky příznivých zásahů do přírody. Takřka odstrašujícím příkladem a žel trvalejším svědectvím je celá stavební činnost 19. století. Konečně, projdeme-li se ještě dnes většinou měst a městeček a přehlédneme-li početně zanedbatelné architektonické dominanty a ještě zanedbatelnější urbanistické celky, bilancujeme s úzkostí výsledky snažení "stavitelů" 19. století. Proti mnohotvárné přírodě stavěl člověk jednotvárná města bez ladu a skladu a osobitého vkusu. A jen co je postavil, obracel se k nim zády a horem dolem utíkal "do přírody", zděšen svým vlastním výtvozem. Městský člověk 19. století a počátku 20. století ještě zpravidla nejezdil za čistým vzduchem a klidným prostředím, ale především za "krásnou vyhlídkou". Rozporné estetické důsledky industrializace byly pocítěny a pochopeny zřejmě mnohem dříve než důsledky ekologické.

Estetické a později ekologické důsledky industriální přeměny vyvolaly jakési trauma a přispěly k fetišizaci "původní" nedotčené přírody. Romantická sentimentální idealizace šla ruku v ruce s barbarským znetvářením, ve které se primitivně účelově pojatá "kultivace" proměnila. Příroda předindustriálního období je nenávratně pryč - v tomto směru učinilo 19. století skutečně zásadní přelom. Dvacáté století pak tuto skutečnost jen mnohonásobně potvrdilo. A je otázkou příštího vývoje, zda lidstvo najde vskutku přirozenou a specificky lidskou rovnováhu mezi ekologickým, ekonomickým i estetickým faktorem, aby člověk mohl s vnitřním klidem, úsměvem a potěšením kráčet novou krajinou skutečně polidštěné a kultivované přírody. Člověk je to dlužen nejen přírodě, ale především sám sobě.